

дійшла до нас своєчасно. Перевидання її в Україні відкриває не лише правдивий, нетрадиційний образ Шевченка, а й повертає з небуття незаслужено забуте ім'я видатного шевченкознавця, якому у 2017 р. сумчани встановили таку меморіальну дошку біля Олександрівської гімназії – освітнього закладу, де свого часу навчався Павло Іванович.

Кожна епоха має свої особливості. Ми маємо з кожної вибирати те, що є цінним і тривким. Для всіх подальших дослідників творчості Т.Г. Шевченка наукові публікації Павла Зайцева назавжди залишаться вірним і надійним путівником, дороговказом до справжнього, неупередженого розуміння українського Пророка.

ПОСИЛАННЯ

1. Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю / Геннадій Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопрац. – Суми :Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 192 с.
2. Гамлет Сумського повіту // Панорама Сумщини, – 1992. – 7 травня. – № 123. – С. 5.
3. Енциклопедія Українознавства: словникова частина. – Т. 2 / гол. Редактор проф. д-р В. Кубійович; Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – 857 с.
4. Білокінь С. Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою / С. Білокінь // Слово і час, – 2010. – № 6. – С. 18–25.
5. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1955. – 456 с.
6. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – Київ, 1998. – 220 с.
7. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.
8. Радишевський Р.П. Павло Зайцев – шевченкознавець / Р.П. Радишевський // Наукові записки Бердянського педагогічного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 213–223.
9. Полонська-Василенко Н. Професор Павло Іванович Зайцев (1886–1965) / Н. Полонська-Василенко // Український вільний університет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 225–228.
10. Дорошенко В. Нові праці про Шевченка: літературна біографія Тараса Шевченка / В. Дорошенко // Зарубіжне шевченкознавство. – Річник 5. – 1956. – С. 207–209.

Демиденко Н.М. Деятельность Павла Зайцева (1886–1965), известного шевченковедца, общественно-политического деятеля: возвращение из забвения

В статье исследуются основные вехи биографии и научной деятельности ученого, известного шевченковедца, публициста, редактора, общественно-политического деятеля, уродженца г. Сумы Павла Ивановича Зайцева. Особенное внимание уделено его книге «Жизнь Тараса Шевченка».

Ключевые слова: П.И. Зайцев, Т.Г. Шевченко, научная деятельность, шевченковед.

Demydenko N.M. Activity of Pavlo Zaitsev (1885-1965) – famous researcher of Taras Shevchenko, civil and political leader: return from silence

The main stages of biography and scientific activity of publicist, editor, civil and political leader, Sumy-born Pavlo Ivanovych Zaitsev are analyzed. Great attention is paid to the analysis of his work «Life of Taras Shevchenko».

Key words: Pavlo Zaitsev, Taras Shevchenko, scientific activity, researcher of Taras Shevchenko.

19.03.2018 р.

УДК 520.1(477-25) (092) П. Романчук

**С.А. Салата
В.О. Константинов**

ПАВЛО РОМАНЧУК – УРОДЖЕНЕЦЬ СІВЕРЩИНИ І ДИРЕКТОР КИЇВСЬКОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ

Сіверщина дала світові багато видатних особистостей в різних галузях культури і науки: промисловців, меценатів, співаків, музикантів, вчених, військових. Серед останніх треба згадати Героя Радянського Союзу (1944) Павла Родіоновича Романчука, який після закінчення Другої світової війни пройшов шлях від аспіранта до посади директора Астрономічної обсерваторії при Київському державному університеті (тепер – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Дана стаття присвячена життєвому та творчому шляху уродженця Сіверщини, кандидату фізико-математичних наук, доценту, директору Київської астрономічної обсерваторії у 1972–2003 роках П.Р. Романчука.

Ключові слова: астрономія, обсерваторія, університет.

Павло Родіонович Романчук народився в сільській родині 11 березня 1921 р. на хуторі Гринів Роменського району Сумської області. Цей хутір був знищений під час окупації в роки Другої світової війни. Батько, Родіон Іванович Романчук (1888–1974), та мати Ірина Григорівна (1891–1962) мали шість десятин (8,74 га) землі і займалися сільським господарством. У сім'ї крім Павла було ще двоє синів: Іван (1914 р. н.) та Микола (1919 р. н.). Батьки трьох дітей лояльно відносилися до радянської влади, своєчасно сплачували всі податки. Але це не врятувало сім'ю від репресій: у 1930 р. батько був засланий до Архангельської області Росії. Земля та майно родини були конфісковані. Мати змушена була поїхати до Ромен на заробітки. Старший брат Іван подався на заробітки на північ, а Микола тривалий час переховувався на хуторі. Павла ж забрала на виховання хрещена матір. У 1933 р. із заслання повернувся батько. Сім'я стала жити у Ромнах. Згодом Іван вивчився на бухгалтера, працював за цим фахом на півночі Росії, а останні роки жив у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), де помер у 1993 р. Середній брат Микола вступив на навчання до сільськогосподарського інституту у Глухові, потім був призваний в армію і загинув на війні у 1941 р. [1, с. 108].

У 1929 р. Павло Родіонович пішов до початкової школи на хуторі Гринів. З 5-го по 8-й класи він навчався у школі села Засуля. Після закінчення 8-го класу Засульської середньої школи переїхав вчитися до м. Ромни, де навчався у середній школі № 3. У 1939 р. він закінчив 10-й клас і поступив на навчання до Херсонського педагогічного інституту на фізико-математичний факультет. Але провчився він всього один місяць і був призваний на військову службу до лав Червоної Армії.

П.Р. Романчук розпочав військову службу рядовим 17-го окремого місцевого стрілецького батальйону в місті Можайськ Московської області. Після закінчення та складання іспиту у листопаді 1940 р. його призначено командиром відділення і переведено на службу в

263 авіабазу, яка була розташована у м. Ржев Калінінської області. У квітні 1941 р. П.Р. Романчука призначили помічником командира взводу. Тут він зустрів війну. До середини липня 1941 р. частина, в якій проходив службу Павло Родіонович, знаходилася на польовому аеродромі, де обслуговувалися вилети бойових літаків. З наближенням бойових дій до Смоленська наприкінці липня 1941 р. рота увійшла до складу 91 дивізії і була направлена на Західний фронт, яким командував маршал Радянського Союзу (1940), двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965) Семен Костянтинівич Тимошенко, під м. Бєлий, північніше Смоленська [2, с. 125; 3, с. 245]. В одному з боїв командир взводу був поранений, тому командування взяв на себе П.Р. Романчук. 28 серпня 1941 р. Павло Родіонович отримав перше поранення та лікувався у м. Саратов.

Після одужання його відправили у запасний піхотний полк, а згодом – на навчання у Київське військове училище ім. М.В. Фрунзе, яке було евакуйоване до м. Розбойщино Саратовської області. Навчання він закінчив на відмінно у 1942 р. та одержав військове звання лейтенанта. Незважаючи на пропозиції залишитися служити в училищі, П.Р. Романчук отримав призначення на Північно-Західний фронт у 254-ту стрілецьку армію під Стару Русу і служив командиром вимірювально-стрілкового взводу в розпорядженні штабу командуючого артилерією дивізії. У листопаді 1942 р. його було призначено начальником розвідки першого дивізіону 791-го артилерійського полку тієї ж дивізії. У січні 1943 р. Північно-Західний фронт, у складі якого перебувала 254-та дивізія, була направлена на з'єднання з Волховським фронтом для оточення 16-ї німецької армії (Дем'янівський котел). Бійці дивізії зробили стокілометровий марш від Старої Руси до села Сорокіно, біля якого розгорнулися запеклі бої. На початку лютого того ж року Павло Родіонович був тяжко поранений та контужений. Лікування проходив у госпіталі в м. Ярославль.

У травні 1943 р. після одужання його направили на передову Південно-Західного фронту під Стару Русу і назначили начальником розвідки бригади. Через незначний проміжок часу він повернувся у свою 254-ту дивізію, яка формувалася у районі м. Бологое, на посаду начальника розвідки дивізіону. Дивізія була направлена на Степовий фронт у район Воронежу (другий ешелон Курської битви). Після битви на Курській дузі П.Р. Романчук у складі дивізії був направлений на визволення території України. Брав участь у боях за звільнення Полтавської області. У серпні 1943 року йому присвоєно звання старшого лейтенанта і нагороджено орденом «Червона Зірка». На початку жовтня 254-та дивізія форсувала річку Дніпро і зайняла плацдарм на правому березі ріки між Каневом і Черкасами в районі села Хрещатик. 7 жовтня 1943 р. під час бою за утримання плацдарму П.Р. Романчук з двома радистами потрапив в оточення на передовому спостережному пункті. Він був

тяжко поранений в голову та руку, але протягом семи годин відбивав ворожі атаки. У критичний момент бою він викликав вогонь на себе. Павло Родіонович лікувався в госпіталях Золотоноші, Харкова, Чкалова. Після лікування він був визнаний обмежено придатним до строївої служби та направлений до Харкова командиром учбової батареї. У лютому 1944 р. за участь в боях на правому березі Дніпра Павлу Родіоновичу Романчуку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». У липні 1945 р. він був звільнений за станом здоров'я у запас у званні старшого лейтенанта [1, с. 109–110].

Після демобілізації з лав Радянської Армії П.Р. Романчук поступив на навчання на перший курс фізико-математичного факультету заочного відділення Черкаського педагогічного інституту (нині – Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького). У серпні 1946 р. він поступає на другий курс фізичного факультету Київського державного університету (КДУ). У 1950 р. після успішного захисту диплома П.Р. Романчук отримав призначення на роботу в м. Золотоноша Черкаської області, де працював викладачем фізики і директором педагогічного училища. Через брак вакантного місця він у 1954 р. не поступив до аспірантури в КДУ і працював викладачем фізики в середній школі № 54 на Печерську, у січні 1955 р. отримав призначення на роботу в Кременецький педагогічний інститут на посаду старшого викладача фізики, а у 1956 році через хворобу дружини переїхав до Чернігова, де працював на тій же посаді в педагогічному інституті. У 1957 р. Павло Родіонович поступив до аспірантури на кафедру астрономії Київського державного університету [1, с. 111].

У своїх спогадах «Як все розпочалося» П.Р. Романчук пояснив свій вибір подальших наукових досліджень. У 1949 р. він придбав книжку «Сонячна активність і її земні прояви», яку написали М.Г. Ейгенсон, Л.М. Гневишева, О.І. Оля, Б.М. Рубашов. У книжці було подано багато цікавих матеріалів, які стосувалися сонячної активності, погоди, магнітних бурь, теорії явищ. Під її впливом він написав дипломну роботу під керівництвом відомого вже на той час професора Сергія Костянтинівича Всехсвятського (1905–1984). Ще студентом П.Р. Романчук захопився роботою шанованого професора, який вважав, що активність Сонця пов'язана з планетами. Хоча фізичного механізму не було запропоновано, ряд астрофізиків розкритикували цю ідею (В.О. Крат, О.Ф. Богородський та ін.). Нині ця теорія знайшла підтвердження [4, с. 235; 5, с. 166].

Під час навчання в аспірантурі, якою керував С.К. Всехсвятський, а після її закінчення протягом багатьох наступних років учений продовжив дослідження в цьому напрямі. П.Р. Романчук не встиг вчасно підготувати дисертаційну роботу, але розробив ряд питань з проблем утворення сонячних плям і магнітних полів Сонця, які склали потім основу його майбутньої дисертації. Після закінчення аспірантури він був залишений

на роботі в Астрономічній обсерваторії у відділі фізики Сонця, якою керував М.А. Яковлін (1887–1975). У цьому відділі Павло Родіонович працював з 1961 по 1963 рр. Через погіршення стану здоров'я та, більшою мірою, через відмову затвердження його наукової тематики керівництвом обсерваторії, П.Р. Романчук на початку весни 1963 р. залишив роботу в обсерваторії. Півроку він працював у Золотоноші інспектором міськвн, а у вересні того ж року успішно пройшов конкурс і був зарахований на посаду старшого викладача фізики фізичного факультету КДУ.

У 1966 р. Павло Родіонович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук за темою «До питання про природу сонячної активності» [1, с. 111; 2, с. 127] і продовжив наукові дослідження з сонячної активності та сонячно-земних зв'язків у Київському університеті. У 1969 р. за його ініціативи та рішенням Державного комітету з науки і техніки СРСР (далі – ДКН СРСР) № 364 від 15 липня 1969 р. університет отримав додаткове фінансування досліджень з прогнозування сонячної активності. Про це ректору КДУ академіку І.Т. Швецю (1901–1983) письмово підтвердив перший заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти Д. Чередниченко. 13 серпня 1969 р. за № 19 – 07/631 І.Т. Швець видав наказ від 4 вересня 1969 р. № 153 про створення на фізичному факультеті науково-дослідної групи з прогнозування сонячної активності у складі чотирьох штатних одиниць. Науковим керівником цієї групи призначили П.Р. Романчука. Організацію цих досліджень в КДУ підтримав Голова Ради «Сонце-Земля» М.В. Пушков. На основі цієї науково-дослідної групи у 1970 р. у складі Астрономічної обсерваторії при КДУ був створений окремий відділ прогнозування сонячної активності, на який було покладено виконання завдання ДКНТ СРСР. Астрономічна обсерваторія протягом наступних років отримувала додаткове фінансування за урядовими постановами (чотири теми за постановами ДКНТ СРСР та Ради Міністрів України) для подальшого розвитку цього перспективного наукового напрямку. Завдяки цьому в Астрономічну обсерваторію було зараховано понад 20 молодих співробітників, більшість з яких продовжує дослідження з цієї тематики і нині [6, с. 155; 2, с. 236].

Павло Родіонович Романчук керував Астрономічною обсерваторією протягом 15 років, починаючи з 1972 р. За цей час вона стала в колишньому Радянському Союзі провідним центром з досліджень закономірностей сонячної циклічності та сонячно-земних зв'язків. Учений ініціював в обсерваторії розвиток наступних нових наукових напрямів: теоретичних досліджень магнітних полів та початок експериментальних робіт, пов'язаних з придбанням магнітографа; досліджень змін в атмосфері Сонця перед спалахами, під час спалахів та після них; досліджень сонячно-земних зв'язків та впливу сонячної активності на погодні явища [2, с. 127].

Обсерваторія постійно надавала прогнози сонячної активності багатьом установам колишнього Радянського Союзу. На засіданні Бюро Ради «Сонце – Земля» з проблеми «Сонячно-атмосферні зв'язки в прогнозах погоди і клімату» 15–17 травня 1975 р. Астрономічна обсерваторія КДУ була визнана головною установою з прогнозування сонячної активності, а П.Р. Романчука було включено до складу Ради [1, с. 112–113; 4, с. 237].

Павло Родіонович багато уваги приділяв проблемі зміцнення матеріальної бази обсерваторії (був придбаний магнітограф, проведена модернізація горизонтального сонячного телескопа), проведенню спільних робіт з Головною астрономічною обсерваторією Національної академії наук України з розробки та виготовлення меридіанного кола аксіального типу, придбання апаратури для телевізійних спостережень метеорів, обчислювальної техніки, будівництву спостережної бази у селі Пилиповичі [2, с. 127].

Дослідження наукової школи П.Р. Романчука отримали визнання не тільки на теренах колишнього СРСР, але і серед закордонних фахівців. У 1976 р. відбулася важлива подія в науковому житті Астрономічної обсерваторії – нарада радянських та американських фахівців з обговорення важливих питань прогнозування сонячної активності, можливих фізичних механізмів зв'язків «сонячна активність – нижня атмосфера», обліку і використання сонячної та геофізичної інформації. Серед учасників наради були відомі вітчизняні та закордонні вчені Е.Р. Мустель, Є.П. Борісенков, Е.І. Могілевський, Д. Вілкоккс, Л. Свалгард, Г. Хекман та ін. [1, с. 113; 2, с. 127–128].

Останні п'ятнадцять років роботи в Астрономічній обсерваторії Київського університету Павло Родіонович на посаді завідуючого лабораторією та провідного наукового співробітника лабораторії сонячної активності присвятив дослідженню сонячно-земних зв'язків. Також він продовжував займатися вивченням впливу сонячної активності на зміни клімату, погодні явища, рівень водності річок та морів, вулканічних вивержень. Результатом цієї роботи стала підготовлена ним докторська дисертація та монографія «Природа сонячної активності». Але на той час в Україні було мало спеціалістів цього напрямку. Несприйняття частиною з них фізичних основ сонячної активності, які запропонував П.Р. Романчук, стали на заваді успішному захисту ним докторської дисертації.

За період роботи в університеті Павло Родіонович опублікував понад 100 наукових праць, підготував двох кандидатів наук. У 2003 році він залишив роботу в Астрономічній обсерваторії у зв'язку з виходом на пенсію за віком [1, с. 113; 2, с. 128].

22 червня 2008 року в Києві пішов з життя уродженець Сіверщини Павло Родіонович Романчук – Герой Радянського Союзу, кандидат фізико-математичних наук, доцент, ветеран праці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Нагороджений 5

орденами і 18 медалями та Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР з нагоди 150-річчя від дня заснування Київського університету. І нині в Астрономічній обсерваторії пам'ятають про цю чудову людину та науковця [7].

ПОСИЛАННЯ

1. Єфіменко В.М. Павло Родіонович Романчук / В.М. Єфіменко // Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 160 років. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 108–113.
2. Єфіменко В.М. Павло Родіонович Романчук / В.М. Єфіменко // Герої-освітяни і науковці України / Упорд.: О.А. Сай та ін. – 2-е видання, перероб. – К.: Генеза, 2012. – С. 125–128.
3. Українська Радянська Енциклопедія. Т. 11, кн. 1. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – С. 245.
4. Романчук П.Р. Спогади / П.Р. Романчук // Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 160 років. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 235–238.
5. Казанцева Л., Кислюк В. Київське вікно у Всесвіт / Л. Казанцева, В. Кислюк. – К.: Наш час, 2006. – 183 с.
6. Скопненко В.В., Короткий В.А., Табенська Т.В. та ін. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В.В. Скопненко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. – К.: Либідь, 2006. – С. 254–267.
7. Володимир Єфіменко. Від Землі – до зірок. Некролог / Єфіменко Володимир // Київський університет. – 2008. – № 9 (2136) – Листопад. – С. 4.

Салата С.А., Константинов В.А. Павел Романчук – уроченець Северщини и директор Киевской астрономической обсерватории

Северщина дала миру много выдающихся людей в разных отраслях культуры и науки: промышленников, меценатов, певцов, музыкантов, ученых, военных. Среди них следует вспомнить Героя Советского Союза (1944) Павла Родионовича Романчука, который после окончания Второй мировой войны прошел путь от аспиранта до должности директора астрономической обсерватории при Киевском государственном университете (ныне – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко). Данная статья посвящена жизненному и творческому пути уроженца Северщины, кандидата физико-математических наук, доцента, директора Киевской астрономической обсерватории в 1972–2003 годах П.Р. Романчуку.

Ключевые слова: астрономия, обсерватория, университет.

Salata S.A., Konstantinov V.O. Pavlo Romanchuk is a native of Sivershchyna and the director of the Kyiv Astronomical Observatory

Siveria gave the world many famous personalities in various fields of culture and science: industrialists, philanthropists, singers, musicians, scientists, military. Among the latter, one should remember the Hero of the Soviet Union (1944) Pavlo Rodionovich Romanchuk, who, after the end of the Second World War, went from a graduate student to the position of director of the Astronomical Observatory at Kyiv State University (now Taras Shevchenko National University of Kyiv). This article is devoted to the scientific and creative way of a native of Siveria, candidate of physical and mathematical sciences, docent, director of the Kyiv Astronomical Observatory in 1972–2003, P.R. Romanchuk.

Key words: astronomy, observatory, university.

30.10.2018 р.

УДК 908 (477/51) / 81'373.21

О.М. Салтан

ТОПОНІМІЧНІ ВАРІАЦІЇ ПОЯСНЕННЯ НАЗВИ МІСТА МЕНА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена аналізу назви одного з населених пунктів Чернігівщині – місту Мена. Розглянуто та систематизовано існуючі на сьогодні розмаїття інтерпретацій цього топоніму. Серед великої кількості наукових та псевдонаукових точок зору, найбільш вірогідною, на думку автора статті, є та, яка пояснює прямий взаємозв'язок між назвою міста та однойменної річки, на якій сучасний райцентр Мена і розташований.

Отже, на думку науковця, архаїчна інтерпретація гідроніму дала назву топоніму, який виник ще за часів раннього залізного віку.

Ключові слова: етнографічна версія, історики, місто Мена, науковиці, науковий аналіз, топонім.

Як відомо, топоніміка є однією з допоміжних історичних дисциплін, покликаних досліджувати минуле шляхом аналізу географічних назв. Адже інфраструктурні об'єкти, створені природою або людиною, виходячи з умов тогочасного буття, потребували системної персоніфікації. Це було викликано необхідністю ведення ослуго господарювання, кочового переміщення, систематичної торгівлі тощо. Завше назви географічних об'єктів передавались з покоління в покоління, мандруючи від епохи до епохи. Саме вони є своєрідною архаїчною історичною картою, уважне прочитання якої сприяє більш точному вивченню минулого.

Одним із населених пунктів з яскравою давньою назвою є райцентр Мена, який розташований в центрі Чернігівської області. Місто лежить на перетині двох сухопутних артерій: дороги з Чернігова до Новгород-Сіверського та залізничної колії, яка сполучає міста Бахмач і Сновськ. Слід зазначити, що архаїчна історія Мени (зокрема дата першої літописної згадки та походження назви) в останні роки викликала невелику газетно-журнальну полеміку, відкривши нові горизонти для більш ґрунтовного і комплексного дослідження цієї проблеми. Саме ці чинники визначили мету даної статті, яка є спробою систематизувати існуючі на сьогодні інтерпретаційні варіації щодо пояснення походження вищевказаного топоніму, навколо якого ще довго будуть точитися науково-етнографічні дискусії.

Варто наголосити, що науковий інтерес до дослідження топонімічного сегменту назви сучасного райцентру Мена виник в кінці 1920-х років. Першим, хто приділив увагу цій проблемі, був відомий сосницький краєзнавець та діалектолог Юрій Виноградський. У низці своїх статей етнограф висунув гіпотезу, що назва міста (Мена) пов'язана з інтенсивним товарообміном та обміном полонених, що, імовірно, відбувалися в цих краях за часів Київської Русі [1; 2]. Так було започатковано торгово-обмінну або класичну теорію обґрунтування назви цього населеного пункту.

З 1950-х років її дещо розвинули менські краєзнавці: опосередковано – Володимир Покотило та Галина Серьодкіна, безпосередньо – Дмитро Калібаба (посила-